Мұхтар Дулатович Уалтаевтың «8D04101 – Әлемдік экономика» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Еуразиялық кеңістіктегі халықты жұмыспен қамтуды стандартсыздандыру: факторлар, масштабтар, тәуекелдер» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

АНДАПТАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бұл жұмыс жұмыспен қамтуды стандартсыздандырудың негіздерін, қазіргі жаһандық сын-қатерлер жағдайында ЕАЭО-на мүше елдердегі халықтың еңбек қызметіндегі жаңа үрдістерді, дестандарттаудың факторлары мен тәуекелдерін зерттеуге және өзгерістер ауқымын болжауға арналған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі әлемдегі және еуразиялық интеграция шеңберіндегі еңбек қатынастарының құрылымын өзгертетін қазіргі технологиялық өзгерістермен байланысты. Стандартты емес жұмыспен қамтудың таралуы еңбек қатынастарының жаңа нысандарын қалыптастырады және жұмыспен қамту кепілдіктері мен қызметкерлерді әлеуметтік қорғауды зерттеуді талап етеді. Мұндай жұмыспен қамту нысандарының тарихы ұзақ болғанымен, олардың қазіргі жаңаруы мен салдары жеткілікті зерттелмеген. Стандартты емес жұмыспен қамту нысандарының таралуы олардың қызметкерлер мен жұмыс берушілер үшін артықшылықтарымен байланысты. Еңбек қатынастарының өзгеруі тараптарға өз мүдделері мен қажеттіліктерін икемдірек ескеруге мүмкіндік береді. Білім деңгейінің және кәсіби дағдылардың әртүрлілігінің өсуі де еңбек режимдеріне сұранысты арттырады. Сонымен бірге жұмыспен қамтудың икемді нысандарының кеңеюі макроэкономикалық және әлеуметтік тұрақтылыққа жаңа тәуекелдер туғызады. Бұл мәселе тұрақты экономикалық өсуге, өнімді жұмыспен қамтуға және лайықты еңбекке бағытталған БҰҰ-ның №8 ТДМ-ына сәйкес келеді. Сондықтан икемділікті дамыту әлеуметтік кепілдіктер мен жұмыспен қамту сапасын сақтаумен қатар жүруі тиіс.

Қазақстан үшін лайықты еңбекті қамтамасыз ету стратегиялық басымдық болып табылады. COVID-19 пандемиясы табыстан айырылу тәуекелдерін күшейтіп, бейресми, стандартты емес және платформалық секторлардағы қызметкерлердің осалдығын көрсетті. Бұл әлеуметтік қорғау тетіктерін жұмыспен қамтудың жаңа нысандарына бейімдеу қажеттілігін арттырды.

Стандартты емес жұмыспен қамтудың өсуі нормативтік базаның бейімделуінен озып келеді. Бұл құқықтық олқылықтарды қалыптастырып, дестандарттау, әлеуметтік орғаныстың жеткіліксіздігі және қызметкерлердің кәсіби бірегейлігінің әлсіреуі тәуекелдерін арттырады. Сондықтан ЕАЭО интеграциясы жағдайында жұмыспен қамтуды дестандарттаудың факторларын, ауқымы мен тәуекелдерін кешенді зерттеу ұлттық және еуразиялық еңбек нарығының тұрақты әрі бейімделгіш моделін қалыптастыру үшін қажет.

Тақырыптың маңыздылығын Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев 2019 жылы қоғамдық-саяси өмірді жаңғырту, «еститін мемлекет» құру және мемлекет пен қоғам арасындағы тұрақты диалог қажеттілігі тұрғысынан атап өтті. Осылайша, қазіргі геосаяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер ЕАЭО елдері мен Қазақстан Республикасындағы халықтың еңбек қызметінің жаңа нысандарын зерттеу қажеттілігін күшейтеді. Жұмыста әзірленген жұмыспен қамтудың даму сценарийлері еңбектің жаңа нысандарының пайда болуын болжауға және олардың еуразиялық мемлекеттердің экономикасына байланысты тәуекелдерін бағалауға мүмкіндік береді.

Мәселенің ғылыми зерттелу деңгейі. Зерттеудің теориялық негізін еңбек нарығына қатысты классикалық және қазіргі заманғы тәсілдер құрайды. Жұмыста А. Смит, Д. Рикардо, Ж.-Б. Сэй, Дж.Р. Хикс, П. Самуэльсон, К. Маркс еңбектері, сондай-ақ кейнсиандық, монетаризм және институционализм өкілдері Т. Веблен, У. Митчелл, Р. Коммонс, Дж. Гэлбрейт, У. Ростоу және басқа ғалымдардың зерттеулері пайдаланылды.

Дестандарттау жөніндегі зерттеулер технологиялық, экономикалық және институционалдық өзгерістердің әсерімен дамып, дәстүрлі жұмыспен қамтудан стандартты емес, қашықтан, дербес және платформалық еңбек нысандарын зерттеуге ауысты. Р. Уолтон еңбек жағдайларының әлеуметтік әл-ауқатқа, жұмысқа қанағаттануға және адами капиталды пайдалануға ықпалын зерттеді. Г. Стэндинг стандартты емес жұмыспен қамту мен еңбек кепілдіктерінің әлсіреуі жағдайында қалыптасатын прекариат тұжырымдамасын ұсынды. А. Супио, Г. Шмид, У. Бек және Е. Гранд, М. Кастельс жаһандану, цифрландыру және желілік экономиканың еңбек қатынастарына, икемді және платформалық жұмыспен қамтуға ықпалын қарастырды.

Ресейлік экономикалық ғылымда В.Н. Бобков жұмыспен қамту сапасын, прекаризацияны, тұрақсыз жұмыспен қамтуды және қызметкерлердің әлеуметтік қорғалуын зерттеді. Қазақстандық зерттеушілер С. Калиева, А. Кусаинов, С. Садыкова және басқа да ғалымдар еңбек нарығын жаңғырту, өзін-өзі жұмыспен қамту, стандартты емес жұмыспен қамту, цифрландыру және әлеуметтік қорғау мәселелерін қарастырды. Бұл еңбектер Қазақстан еңбек нарығының институционалдық трансформациясының ерекшеліктерін анықтауға негіз болады. Әдебиеттерді талдау зерттеулердің көпшілігі бейресми және платформалық жұмыспен қамтуға, өзін-өзі жұмыспен қамтуға, еңбек сапасына немесе цифрландыруға қатысты жекелеген мәселелерге арналғанын көрсетеді. Олардың ЕАЭО-дағы дестандарттау, еңбек нарығын платформаландыру және әлеуметтік қорғау тетіктерімен өзара байланысы жеткілікті зерттелмеген.

Осылайша, жекелеген бағыттар бойынша елеулі теориялық және эмпирикалық база жинақталғанымен, цифрландыру және еуразиялық интеграция жағдайындағы жұмыспен қамтуды дестандарттау ғылыми жаңалығын сақтап отыр және еңбек нарығындағы қазіргі өзгерістерді, жұмыспен қамту сапасын және әлеуметтік қорғауды кешенді талдауды талап етеді.

Зерттеу объектісі — ЕАЭО елдерінің еңбек нарығы.

Зерттеу пәні — еуразиялық кеңістіктегі жұмыспен қамтуды дестандарттау процестері.

Жұмыстың мақсаты — еңбек нарығындағы трансформациялық тәуекелдер мен технологиялық сын-қатерлерді ескере отырып, жұмыспен қамтуды дестандарттаудың теориялық-әдіснамалық негіздерін әзірлеу, оны реттеудің басымдықтары мен тетіктерін негіздеу.

Зерттеу міндеттері:

– қазіргі еңбек нарығындағы трансформациялық процестерді ескере отырып, жұмыспен қамтуды дестандарттаудың теориялық-әдіснамалық негіздерін зерттеу;

– еуразиялық кеңістіктегі жұмыспен қамтуды дестандарттаудың динамикасы мен ауқымын талдау және бағалау;

– цифрландырудың, платформалық экономиканың және трансформациялық процестердің әлемдік және еуразиялық еңбек нарығына ықпалын зерттеу;

– ЕАЭО елдеріндегі жұмыспен қамтуды дестандарттаудың әлеуметтік-экономикалық тәуекелдерін бағалау;

– жұмыспен қамтуды дестандарттауды реттеудің басымдықтары мен тетіктерін негіздеу және еуразиялық еңбек нарығындағы тәуекелдер мен салдарды азайту жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Негізгі ғылыми нәтижелер және олардың жаңалығы. Зерттеу барысында мынадай нәтижелер алынды:

- қазіргі заманғы теориялық тұжырымдамалар жинақталып, қолданыстағы ұғымдық аппаратқа сыни талдау жүргізілді және «жұмыспен қамтуды дестандарттау» ұғымының авторлық түсіндірмесі ұсынылды;

- стандартты емес жұмыспен қамту түрлерін жүйелеу негізінде қолданыстағы жіктемелерден ерекшеленетін, жұмыспен қамтудың қазіргі заманғы нысандарының көпөлшемді жіктемесі әзірленді. Жіктеме еңбек қатынастарын ресімдеу тәсілі, олардың ұзақтығы мен тұрақтылық дәрежесі, құқықтық қорғалу деңгейі, субъектілердің дербестігі және олардың цифрлық платформаларға тәуелділік дәрежесі бойынша сараланған;

- ЕАЭО елдеріндегі стандартты емес еңбектің ауқымы мен құрылымына салыстырмалы бағалау жүргізілді, платформалардың дамуындағы ортақ үрдістер және олардың одаққа мүше мемлекеттердің еңбек әлеуетіне ықпалы анықталды. Сондай-ақ әлеуметтік салдарлардың екіұштылығына баса назар аудара отырып, цифрландыру жағдайында жұмыспен қамту құрылымының трансформациялану кезеңдері айқындалды;

- Қазақстан Республикасының жұмыспен қамту саласындағы платформалық экожүйелерінің ерекшеліктері анықталып, қызметкерлердің әлеуметтік қорғалуын ескере отырып, оларды бағалау параметрлері ұсынылды;

- Қазақстан Республикасында жұмыспен қамтуды дестандарттау тәуекелдерін төмендету тетіктерінің жүйесі әзірленді. Бұл тетіктер қызметкерлердің еңбек мәртебесін, жұмыспен қамтылу ұзақтығын және әлеуметтік кепілдіктерінің

деңгейін ескере отырып сараланды. Сонымен қатар құқықтық қорғау құралы ретінде цифрлық ұжымдық шартты енгізу ұсынылды;

- платформалық жұмыспен қамтуды адаптивті реттеудің авторлық моделі негізделіп, қызметкерлердің «цифрлық егемендігін» қамтамасыз ету қағидаттары негізінде Қазақстан Республикасының заңнамасын жаңғырту бағыттары айқындалды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Жұмыстың маңызы еңбек экономикасы мен әлемдік экономика зерттеулерін жұмыспен қамтуды дестандарттауды кешенді талдау арқылы дамытуда. Авторлық түсіндіру, жұмыспен қамту нысандарының жіктелуі және факторларды жүйелеу еңбек нарығындағы өзгерістерді одан әрі зерттеуге негіз болады.

Жұмыстың негізгі теориялық нәтижелеріне:

– ұғымдық аппаратты нақтылау және кеңейту;

– жұмыспен қамту трансформациясының негізгі факторларын жүйелеу;

– стандартты емес еңбектің әлеуметтік-экономикалық тәуекелдерін негіздеу;

– салыстырмалы талдаудың әдістемелік тәсілдерін дамыту жатады.

Зерттеудің практикалық маңызы алынған нәтижелерді мемлекеттік органдардың, халықаралық ұйымдардың және еңбек нарығына қатысушылардың пайдалану мүмкіндігімен анықталады. Диссертация қорытындылары мемлекеттік әлеуметтік саясатты әзірлеуде, жұмыспен қамтуды реттеуде және стратегиялық шешімдер қабылдауда қолданылуы мүмкін.

Практикалық енгізудің негізгі бағыттары:

– заңнаманы жетілдіру: «алгоритмдік басқару», «ажыратылу құқығы» мәртебесін және функционалдық бақылау өлшемдерін бекіту жөніндегі ұсыныстарды ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі пайдалана алады;

– мониторингті жаңғырту: прекаризация тәуекелдерін бағалау әдістемесін статистика органдары мен талдау орталықтары әлеуметтік қауіптер мен жұмыс орындарының сапасын бағалау үшін қолдана алады;

– әлеуметтік әріптестікті дамыту: цифрлық ұжымдық шарттар жөніндегі ұсынымдарды кәсіподақтар мен орындаушылар бірлестіктері цифрлық платформалармен өзара іс-қимылда пайдалана алады;

– мемлекетаралық интеграция: ұсынылған тетіктерді ЕЭК ЕАЭО еңбек нарықтарын үйлестіру жөніндегі жол карталарын әзірлеу кезінде қолдана алады;

– білім беру қызметі: зерттеу материалдары жоғары оқу орындарында әлемдік экономика, еңбек экономикасы, экономиканы мемлекеттік реттеу және халықаралық экономикалық қатынастар курстарын әзірлеуде қолданылуы мүмкін.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі ғылыми зерттеулері, сондай-ақ еңбек нарығының жұмыс істеуі, адами капитал теориясы және институционалдық өзгерістер жағдайындағы еңбек қатынастарының прекаризациясы тұжырымдамалары саласындағы жаңа ғылыми жетістіктері мен теориялық қорытындылары құрайды.

Диссертациялық жұмыстың негізгі тұжырымдамасы Қазақстандағы бейресми жұмыспен қамтуды азайтудың теориялық және әдістемелік ережелерін негіздеуге, сондай-ақ еңбек қатынастарын заңдастырудың басым сценарийлерін айқындауға негізделген.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ережелер:

- жұмыспен қамтуды дестандарттаудың авторлық анықтамасы: технологиялық, экономикалық және институционалдық өзгерістерге негізделген, еңбек қатынастарының дәстүрлі моделін жүйелі түрде трансформациялау үдерісі. Ол жұмыспен қамтудың бірыңғай стандарттарынан алшақтаумен, жалдау және еңбекті ұйымдастыру нысандарының әртараптануымен, оның ішінде бейресми, біржолғы, уақытша және жанама жұмыспен қамту түрлерінің, сондай-ақ «нөлдік сағаттық» келісімшарттар (zero-hour contracts) сияқты жаңа икемді нысандардың таралуымен сипатталады. Бұл үдеріс еңбек жағдайларының, жұмыспен қамту тұрақтылығы деңгейінің және қызметкерлерді құқықтық әрі әлеуметтік қорғау тетіктерінің өзгеруімен қатар жүреді;

- еңбек қатынастарын ресімдеу тәсіліне, олардың ұзақтығы мен тұрақтылық дәрежесіне, құқықтық қорғалу деңгейіне, субъектілердің дербестігіне және олардың цифрлық платформаларға тәуелділік дәрежесіне қарай сараланған жұмыспен қамтудың қазіргі заманғы нысандарының көпөлшемді жіктемесі;

- ЕАЭО елдеріндегі стандартты емес еңбектің ауқымы мен құрылымына салыстырмалы бағалау, платформалардың дамуындағы ортақ үрдістер және олардың одаққа мүше мемлекеттердің еңбек әлеуетіне ықпалы, сондай-ақ цифрландыру жағдайында жұмыспен қамту құрылымының трансформациялану кезеңдері;

- Қазақстан Республикасындағы платформалық экожүйелердің ерекшеліктері мен параметрлері, сондай-ақ олардың аясында жұмыс істейтін қызметкерлердің қорғалу деңгейі;

- Қызметкерлердің еңбек мәртебесін және олардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз етуді ескере отырып әзірленген Қазақстан Республикасында жұмыспен қамтуды дестандарттау тәуекелдерін төмендету тетіктерінің жүйесі, оның ішінде цифрлық ұжымдық шартты енгізу;

- платформалық жұмыспен қамтуды адаптивті реттеудің авторлық моделі және қызметкерлердің «цифрлық егемендігін» қамтамасыз ету қағидаттары негізінде Қазақстан Республикасының заңнамасын жаңғырту бағыттары.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау және енгізу. Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда 9 ғылыми еңбек түрінде жарияланды. Оның ішінде 1 мақала Scopus халықаралық деректер базасына кіретін ғылыми журналда, 5 мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім сапасын қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда, сондай-ақ халықаралық конференциялар материалдарында 3 мақала жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, 224 атаудан тұратын пайдаланылған дереккөздер тізімінен және қосымшадан тұрады. Диссертацияның мазмұны 168 бетте баяндалған және 12 сурет пен 66 кестені қамтиды.